

1

Τι σημαίνει δημοκρατία στο σχολείο; Από τον Dewey σε σύγχρονες νοηματοδοτήσεις της έννοιας

1.1 Εισαγωγή

Η έννοια της δημοκρατίας, όπως τονίσαμε και στην Εισαγωγή, είναι ρευστή και, σε μεγάλο βαθμό, κοινωνικο-πολιτισμικά κατασκευασμένη. Οι νοηματοδοτήσεις και ανανοηματοδοτήσεις του όρου, αλλά και συναφών προς αυτόν όρων (π.χ. πολιτειότητα) σε κάθε τόπο και εποχή επηρεάζονται από παράγοντες ιστορικούς, κοινωνικούς, πολιτισμικούς, οικονομικούς, κτλ. Έτσι, για παράδειγμα, οι Αμερικανοί έχουν συνδέσει τη δημοκρατία με τον καπιταλισμό όχι προφανώς τυχαία, αλλά επειδή ήδη από τις αρχές του 20ού αι. πίστεψαν στην προσωπική ελευθερία χωρίς περιορισμούς, ιδιαίτερα στον κόσμο των επιχειρήσεων, ενώ ταυτόχρονα ζούσαν τον βιομηχανικό καπιταλισμό. Οι συνθήκες αυτές καλλιέργησαν ένα ήθος προσωπικού κέρδους χωρίς όριο. Ο Dewey το 1930 γράφει: «Ανθρωπολογικά μιλώντας, ζούμε στην κουλτούρα του χρήματος. Η λατρεία του και οι τελετουργίες του κυριαρχούν» (στο Goodman, 1992: 13). Έτσι δημιουργείται η πίστη στην ελεύθερη επιχείρηση που ανθίζει, στο «Αμερικανικό Όνειρο», ενώ οι βιομήχανοι (π.χ., Rockefeller) γίνονται ήρωες, ζωντανή απόδειξη ότι κάθε άτομο μπορεί να πετύχει σε ένα σύστημα που κυριαρχεί ο ατομικισμός και προστατεύεται και ενθαρρύνεται ο ανταγωνισμός (Goodman, 1989: 95-96). Αντίθετα, οι Λατινοαμερικανοί σε γενικές γραμμές φοβούνται τη δημοκρατία, επειδή την έχουν συνδέσει με την επιβολή του νεοφιλελευθερισμού κι έχουν νοηματοδοτήσει σχετικές έννοιες με τρόπο που δείχνει την αντίστασή τους σε αυτή την επιβολή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η έννοια της πολιτειότητας (citizenship) στη Βραζιλία. Τα τελευταία χρόνια συμβολίζει τους αγώνες κατά των προσπαθειών που έχουν γίνει για εισαγωγή λογικών αγοράς σε δημόσιους χώρους, όπως το σχολείο. Η έννοια του πολίτη χρησιμοποιείται στο σχολείο ως λόγος αντίστασης σε αντίπαλες έννοιες, όπως «πελάτης», η οποία συνηθίζεται στον νεοφιλελεύθερο λόγο. Η έννοια της πολιτειότητας ανανοηματοδοτείται προς πιο κοινωνικά κριτικές ιδέες και πρακτικές, μια

και στοχεύει να διαμορφώσει μια νέα κοινή λογική εστιασμένη στη συλλογική και ατομική ενδυνάμωση (Apple, 2003: 199).

Ακόμα και στην Ευρώπη, όπου θεωρούμε ότι –ίσως και λόγω Ευρωπαϊκής Ένωσης– επικρατούν πολλά κοινά χαρακτηριστικά, κι εδώ υπάρχουν πολλές διαφορετικές μορφές δημοκρατίας, συχνά με διαφορετική δομή (συνταγματικές μοναρχίες, δημοκρατίες, άλλες με ομοσπονδιακά συστήματα κι άλλες με εθνικά). Και, βέβαια, η αντίληψη περί δημοκρατίας, όπως και οι ιστορικές παραδόσεις μιας κοινωνίας, καθώς και το πολιτικό σύστημα κάθε χώρας αντανakλώνται στην εκπαίδευση γενικά, και στην εκπαίδευση για τη δημοκρατία ειδικότερα. Είναι επομένως δύσκολο να βρούμε πολλά κοινά σημεία στη διδασκαλία δημοκρατικών διαδικασιών και αξιών στα σχολεία διαφορετικών κρατών. Παρ' όλα αυτά, υπάρχουν βασικές σχολές σκέψης, αλλά και σχετικές πολιτικές και πρακτικές που έχουν επηρεάσει την αντίληψη για τη δημοκρατία στο σχολείο και έχουν μάλλον καθιερώσει τρόπους μέσω των οποίων μπορεί να καλλιεργηθεί.

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται τέσσερα βασικά «παραδείγματα» που έχουν στηρίξει θεωρητικά την έννοια της δημοκρατίας στο σχολείο κατά τα τελευταία εκατό χρόνια στον διεθνή χώρο. Συζητούνται επίσης οι σχετικές νοηματοδοτήσεις και ανανοηματοδοτήσεις της έννοιας, οι λόγοι που έχουν αναπτυχθεί γύρω από αυτήν, όπως και τα κοινωνικο-πολιτισμικά πλαίσια διαμόρφωσής τους (νοηματοδοτήσεων και σχετικών λόγων). Λαμβάνοντας υπόψη ότι διαφορετικές αντιλήψεις για τη δημοκρατία στην εκπαίδευση επηρεάζουν άμεσα τη διδασκαλία, τη μάθηση, το ΠΣ και την επαγγελματική εξέλιξη των εκπαιδευτικών, θα εξετάσουμε το ζήτημα ολιστικά, εστιάζοντας σε τέσσερα ορόσημα που θεωρούμε κρίσιμα για την εξέλιξη της έννοιας. Τα ορόσημα αυτά δεν έχουν επηρεάσει εξίσου όλες τις χώρες, ούτε προκάλεσαν στις χώρες που επηρέασαν τις ίδιες νοηματοδοτήσεις της έννοιας της δημοκρατίας. Παρ' όλα αυτά, θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε τους κοινούς τόπους κάθε παραδείγματος, χωρίς βεβαίως να ξεχνάμε και τις πολλαπλές διαφοροποιήσεις.

Πιο συγκεκριμένα, θα ξεκινήσουμε από το έργο του John Dewey για τη δημοκρατία στην εκπαίδευση, κυρίως λόγω της σημαντικής και μακροχρόνιας συμβολής του στη διεθνή συζήτηση, με εξέχουσα βέβαια τη συμβολή του στο κίνημα της προοδευτικής εκπαίδευσης.¹ Επιπλέον, επειδή η γραφή του κατά τη

1. Ας λάβουμε υπόψη μας άλλωστε ότι στα μέσα του 20ού αι. ήταν τόσο η απήχηση του έργου του, ώστε οι Curtis & Boulwood (1953) υποστήριξαν ότι κανένας παιδαγωγός από την εποχή του Κομένιου δεν αναγνωρίστηκε τόσο διεθνώς όσο ο J. Dewey και κανένας άλλου τα έργα δεν έτυχαν τόσο πολλών μεταφράσεων σε ολόκληρο τον κόσμο. Πολύ αργότερα πάλι, οι Carr & Hartnett (2002) υποστήριξαν ότι ο Dewey είναι ο στοχαστής με τη μεγαλύτερη επιρροή σε θέματα φιλοσοφίας της εκπαίδευσης στον 20ό αι.

διαπραγμάτευση των θεμάτων του είναι πυκνή και ταυτόχρονα κάπως ασαφής, επιτρέπει πολλές ερμηνείες, ενθαρρύνει συζητήσεις και τη διαμόρφωση ποικίλων προβληματισμών (Gordon, 2016), κάτι που είναι βασικό ζητούμενο στο συγκεκριμένο βιβλίο. Μετά τη μελέτη του έργου του Dewey θα μεταβούμε στη δεκαετία του 1970 και τις κριτικές προσεγγίσεις που παρουσιάζονται στην εκπαίδευση, ενώ στη συνέχεια θα ασχοληθούμε με το εκπαιδευτικό παράδειγμα που έχουν διαμορφώσει τα ισχυρά μετανεωτερικά χαρακτηριστικά του δυτικού κόσμου κατά τις τελευταίες τρεις δεκαετίες, κυρίως από το 1990 κ.ε. Τέλος, ως τέταρτο σταθμό θα εξετάσουμε την έννοια της Δημοκρατίας της Γνώσης (ΔΤΓ – knowledge democracy), όπως προτείνεται από την επιστημολογία του «Παγκόσμιου Νότου» ως εναλλακτική απάντηση στην κυριαρχία της επιστημολογίας του «Παγκόσμιου Βορρά».

1.2 Η νεωτερική σύλληψη της έννοιας της δημοκρατίας στην εκπαίδευση από τον John Dewey

Πώς οραματίζεται ο Dewey τη δημοκρατική κοινωνία και την εκπαίδευση για τη δημοκρατία; Με αυτό το ερώτημα κατά νου, θα παρουσιάσουμε συνοπτικά κάποιες από τις βασικές θέσεις του αμερικανού φιλοσόφου και παιδαγωγού.

Ο J. Dewey, ξεκινώντας από μια βαθύτατη πίστη στο δημοκρατικό ιδεώδες, προχωρά σε μια δημοκρατική σύλληψη της εκπαίδευσης, συνδέοντας στο έργο του άρρηκτα τη δημοκρατία με την εκπαίδευση. Η δημοκρατία προϋποθέτει την εκπαίδευση, εφόσον ο απώτερος σκοπός της εκπαιδευτικής διαδικασίας σε μια δημοκρατική κοινωνία είναι η διάπλαση του δημοκρατικού πολίτη. Αλλά και η εκπαίδευση προϋποθέτει τη δημοκρατία, με την έννοια ότι η εκπαίδευση οφείλει να κατατείνει και να υπηρετεί το δημοκρατικό ιδεώδες (Dewey, 1916/2005). Έτσι, υποστηρίζει ότι όλοι ανεξαιρέτως μπορούν και πρέπει να έχουν πρόσβαση στη γνώση. Για τον λόγο αυτό, «ύψιστο χρέος μιας δημοκρατικής πολιτείας είναι να παρέχει σε όλους ανεξαιρέτως τους πολίτες της μια γενική μόρφωση καθ' όλα αντιπροσωπευτική των θεμελιωδών κοινωνικών απαιτήσεων και των ιδεωδών της δημοκρατίας» (Dewey & Dewey, 1915/2003: 315).

Ο Dewey εισήγαγε μια πολύ ενδιαφέρουσα έννοια, αυτήν της «δημιουργικής δημοκρατίας» (Dewey, 1916/2005). Η σημασία της δεν περιορίζεται στη λειτουργία των πολιτικών θεσμών, αλλά προωθεί μια μορφή συλλογικής διαβίωσης που επικεντρώνεται στην ηθική δέσμευση για το δημόσιο καλό (Montgomery, 2014), καθώς η δημοκρατία για τον Dewey είναι ένα ηθικό ιδεώδες. Η αμοιβαιότητα και η σύγκλιση των προσωπικών συμφερόντων που εστιάζονται σε έναν κοινό σκοπό, η ελεύθερη επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων και η απεριόριστη ανταλλαγή εμπειριών είναι μερικές από τις νεωτερικές έννοιες

που διαπερνούν το έργο του. Το 1916, στο θεμελιώδες έργο του *Δημοκρατία και εκπαίδευση*, ο Dewey υποστηρίζει ότι η δημοκρατία δεν μπορεί να περιορίζεται στην πολιτική, όπως υπαγόρευε μια αντίληψη για τη δημοκρατία που στις αρχές του 20ού αι. έκανε την εμφάνισή της δυναμικά στον δυτικό κόσμο. Αντίθετα η δημοκρατία διαπερνά όλη τη ζωή, εφόσον δεν αποτελεί απλώς μια μορφή διακυβέρνησης. Η δημοκρατία είναι ένας τρόπος ζωής, ο οποίος στηρίζεται στην επικοινωνία και τις αμοιβαίες εμπειρίες (Χατζηγεωργίου, 2000). Η ελεύθερη επικοινωνία μεταξύ των μελών της κοινότητας οδηγεί στον σχηματισμό κοινών αξιών και στόχων.

Πολύ σημαντικό επίσης είναι ότι ο Dewey προτείνει η εκπαίδευση να μπορεί να θεωρηθεί μια μορφή ανάληψης δράσης, επειδή έχει κεντρικό ρόλο στην τροποποίηση της δημόσιας συνείδησης και έχει τη δυνατότητα να μεταμορφώσει την κοινωνία (1916/2005). Το κατάλληλο εκπαιδευτικό περιβάλλον μπορεί να υποστηρίξει την ατομική ανάπτυξη, ενώ παράλληλα ενθαρρύνει την κοινωνική και ηθική συνείδηση (Hansen & James, 2016). Πιο συγκεκριμένα, ο Dewey υποστηρίζει ότι το εκπαιδευτικό περιβάλλον αλληλεπιδρά συνεχώς με ό,τι τα παιδιά και οι νέοι φέρνουν μαζί τους σε αυτό, και το αποτέλεσμα είναι η διαμόρφωση των ενδιαφερόντων, της σκέψης και του χαρακτήρα τους με τρόπο είτε εκπαιδευτικό είτε μη εκπαιδευτικό. Αν ο εκπαιδευτικός αποποιηθεί την ευθύνη του να κρίνει και να επιλέγει το είδος του περιβάλλοντος που σύμφωνα με την κατανόηση και την κρίση του θα είναι ευνοϊκό για την ανάπτυξη των μαθητών, τότε οι νέοι εγκαταλείπονται στο έλεος όλων των ανοργάνωτων και περιστασιακών δυνάμεων του σύγχρονου κοινωνικού περιβάλλοντος που αναπόφευκτα θα παίζουν παιχνίδια σε βάρος τους καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους.

Η δημοκρατική εκπαίδευση, σύμφωνα με τον Dewey, δεν περιλαμβάνει πολιτική κατήχηση συγκεκριμένων δογμάτων. Αφορά κυρίως την καλλιέργεια έξιων που προωθούν την κοινωνική δημοκρατία. Τέτοιες έξιεις είναι αφενός η αναστοχαστική σκέψη και αφετέρου η ισότιμη συμμετοχή και η συνεργασία εντός της μαθητικής κοινότητας. Καλλιεργώντας την αναστοχαστική σκέψη, το παιδί θα αναπτύξει την ικανότητα να ανασυγκροτεί την εμπειρία του, που αποτελεί σημαντική πηγή μάθησης, όπως θα δούμε αμέσως πιο κάτω. Βέβαια, η καλλιέργεια της αναστοχαστικής σκέψης απαιτεί την ενεργή δραστηριοποίηση των παιδιών, ώστε μέσα από διαδικασίες διερεύνησης να προσεγγίσουν τη γνώση. Το δεύτερο στοιχείο της δημοκρατικής εκπαίδευσης αφορά την ανάπτυξη του κοινοτικού πνεύματος της επικοινωνίας και της συνεργασίας. Δημοκρατία έτσι σημαίνει ουσιωδώς ισότιμες ευκαιρίες όλων για αυτοπραγμάτωση και συνεισφορά στις δραστηριότητες της κοινότητας. Σε μια τέτοια κοινότητα το παιδί δεν προετοιμάζεται να ζήσει ως αυριανός δημοκρατικός πολίτης, αλλά ζει ήδη μέσα σε μια δημοκρατική κοινότητα και μέσα σε αυτήν ανα-

πτύσσει τις κατάλληλες διανοητικές, ηθικές και κοινωνικές έξεις (Αλεξάκης, 2017: 169-171).

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει, όπως αναφέραμε κι αμέσως πιο πάνω, η έμφαση που δίνει ο Dewey στην «ικανότητα μάθησης από την εμπειρία», στη δύναμη δηλαδή να διατηρήσει κάποιος από μια εμπειρία κάτι που να μπορεί να έχει αποτελέσματα στην αντιμετώπιση των δυσκολιών μιας μεταγενέστερης κατάστασης. Αυτό σημαίνει δύναμη τροποποίησης της δράσης με βάση τα αποτελέσματα προηγούμενης εμπειρίας, δύναμη να αναπτύσσει η εμπειρία στα άτομα κλίσεις, στάσεις και διαθέσεις. Αναφέρεται στον ρόλο των συνηθειών που ένα άτομο σχηματίζει μέσω της εμπειρίας, στη διαμόρφωση τρόπων ανταπόκρισης σε νέα ερεθίσματα και γεγονότα (Dewey, 1916/1966). Εάν οι συνήθειες είναι δυναμικές, αποτελούν σημείο εκκίνησης για δράση. Δηλαδή ένα άτομο (π.χ., ένας δάσκαλος ή μαθητής) μπορεί να βελτιώνει συνεχώς τη δράση του (π.χ., τη διδασκαλία του ή τη μάθησή του) και να μετασχηματίζει συνήθειες που προκαλούν, με τη σειρά τους, μια πιο αποτελεσματική απάντηση στη νέα εμπειρία. Αυτή η διαδικασία βελτίωσης και ανασυγκρότησης της εμπειρίας αποτελεί ιδανική σπείρα ανάπτυξης για το άτομο, σύμφωνα με τον Dewey. Και αυτή η ανάπτυξη δεν παραμένει στο ίδιο επίπεδο. Μόλις τα άτομα αρχίσουν να στοχάζονται πάνω στην εμπειρία τους –ιδανικά, μαζί, συλλογικά–, τοποθετούνται για να διατηρήσουν τις εξελισσόμενες συνήθειές τους ανοιχτές και ευαίσθητες σε νέες εμπειρίες. Το προοδευτικό σπινάλ της εκπαίδευσης υποδεικνύει τη διεύρυνση, την εμβάθυνση και τον εμπλουτισμό της εμπειρίας. Η διαδικασία δεν είναι γραμμική, δεδομένου ότι η ζωή ως εκπαίδευση είναι γεμάτη αποτυχίες, ήττες και συγχύσεις. Μερικές φορές ένα άτομο ή μια κοινότητα απλώς παύει να αναπτύσσεται, με την έννοια του Dewey για τον όρο, επειδή δεν έχει την υποστήριξη που χρειάζεται ή γιατί έχει σκληρυνθεί μέσω της αυτο-απομόνωσης του/της και των μορφών συνηθειών που έχει καλλιεργήσει.

Οι δυναμικές συνήθειες αντιτίθενται προς τις ρουτίνες, τις μηχανικές συνήθειες και τους εξωτερικά επιβαλλόμενους και προαποφασισμένους σκοπούς. Οι ρουτίνες προκύπτουν από την επανάληψη ή/και την κατάρτιση (όχι την εκπαίδευση) και δημιουργούν στάσεις που υποστηρίζει ο Dewey ότι αποτελούν μόνιμη απειλή για την οποιαδήποτε ανάπτυξη (Hansen & James, 2016). Σε αντίθεση με τις ρουτίνες, οι συνήθειες που έχουν πνευματική εστίαση, όπως η περιέργεια, η ανταπόκριση, η ετοιμότητα για δέσμευση σε κάτι νέο, μπορούν να καλλιεργηθούν κι είναι αυτές που ο Dewey θεωρεί ζωτικής σημασίας για την εκπαίδευση. Οι δυναμικές συνήθειες υποστηρίζουν την προσπάθεια επίτευξης σκοπών στο σχολείο, με την έννοια που τους κατανοεί ο Dewey, ως επιδίωξη δηλαδή που καθοδηγεί τη δράση. Όταν ένας τέτοιος σκοπός επιτευχθεί, γίνεται το μέσον, η μέθοδος προς την επίτευξη συνακόλουθου άλλου σκοπού. Χαρακτηριστικά, ο Dewey γράφει: «Αντί να είναι λανθάνουσες πνευματικές δυνάμεις

που απαιτούν μόνο ασκήσεις για την τελειοποίησή τους, [οι δυναμικές συνήθειες] αποτελούν τάσεις να αντιδρούμε με συγκεκριμένους τρόπους στην αλλαγή στο περιβάλλον ώστε να επιφέρουμε άλλες αλλαγές» (στο Hansen & James, 2016: 95). Έτσι, αν ένας εκπαιδευτικός διαθέτει τέτοιες συνήθειες, διαρκώς ψάχνει για εκπαιδευτικές δυνατότητες για τον ίδιο, τους μαθητές, το σχολικό περιβάλλον, κτλ.

Οι δυναμικές συνήθειες είναι ουσιαστικά δημοκρατικές συνήθειες που επιτρέπουν σε ένα άτομο να συμμετάσχει σε αυτό που περιγράφει ο Dewey ως «τρόπο συσχετισμένης διαβίωσης, κοινής επικοινωνίας». Οι δημοκρατικές συνήθειες ανταποκρίνονται ιδιαίτερα στην παρουσία νέων ανθρώπων, σε νέες αξίες, σε νέα πολιτισμικά ρεπερτόρια, πρακτικές και νέους τρόπους επικοινωνίας. Προδιαθέτουν τα άτομα να κοιτάζουν προς τα έξω, με προσοχή και επιμονή στη δημόσια σκηνή. Και δίνουν στα άτομα θάρρος να δράσουν, όχι μόνο να κοιτούν παθητικά ή να παρατηρούν. Οδηγούν το άτομο να ανταποκρίνεται στην παρουσία άλλων ανθρώπων που έχουν διαφορετικές απόψεις και προσανατολισμούς, αντί να αποσύρεται μακριά. Τέτοιες συνήθειες αποτελούν την ουσία του εαυτού, ενός εαυτού που συγκροτείται μέσω της δράσης και του αναστοχασμού πάνω στη δράση. Αυτές οι δυναμικές συνήθειες, οι οποίες σχηματίζονται μέσω της συστηματικής συμμετοχής σε «συσχετισμένη» διαβίωση, μπορούν να συγχωνευθούν με τις συνήθειες της βιομηχανίας και της έρευνας που καλλιεργούνται στις αίθουσες διδασκαλίας, ώστε οι μαθητές να καθοδηγούν τη ζωή τους με ένα πνεύμα δημιουργικό, ουσιαστικό και πολιτικό. Οι δυναμικές συνήθειες είναι οι συνήθειες της σκέψης, του αναστοχασμού και της δράσης που ανταποκρίνονται σε αυτό που συνοψίζει ο Dewey ως «ανάγκες της περίπτωσης». Αυτές οι ανάγκες μπορούν να διαφέρουν συνεχώς, και μερικές φορές εξαιρετικά, ανάλογα με την περίπτωση. Όλες αυτές οι καταστάσεις προκαλούν ένα άτομο να συμμετάσχει, το βάζουν σε θέση να ακούσει και να λάβει υπόψη αυτή την πρόσκληση του κοινού / του δημόσιου. Τέτοιες συνήθειες περιστρέφονται γύρω από την αλληλόδραση και την επικοινωνία. Περιλαμβάνουν συνήθειες ενεργητικής, στοχαστικής ακρόασης των άλλων, ικανότητα έκφρασης μέσα στην τάξη και το σχολείο, ικανότητα συνεργασίας με τους άλλους, δραστηριότητες που με τη σειρά τους ενισχύουν τη διαμόρφωση συνθηκών προσεκτικής ακρόασης και σκόπιμης, συνειδητής προφορικής έκφρασης (Hansen & James, 2016: 106). Μπορεί τέτοιες συνήθειες να μη μοιάζουν εμφανώς πολιτικές και να μην κατευθύνουν σε μια σαφή ιδεολογική θέση. Περισσότερο ο Dewey εστιάζει στο ότι οι δημοκρατικές συνήθειες φέρνουν τους ανθρώπους κοντά με τρόπο γνήσιο και υποστηρίζουν την επικοινωνία τους, όσο απροσδόκητη, απρόβλεπτη, δύσκολη και περίπλοκη κι αν είναι. Μια τέτοια θέση, βέβαια, απαιτεί προσοχή σε θέματα εξουσίας, αλλά ο Dewey οραματίζεται τη δημοκρατία ως τρόπο ζωής, χωρίς να αναπτύσσει στο έργο του μια ρητή

θεωρία πολιτικής ή κοινωνικής εξουσίας (Hansen & James, 2016: 107), κι έχει επικριθεί αρκετά γι' αυτό.

Πολύ κρίσιμη στο έργο του Dewey μοιάζει η έννοια της «κριτικής δημοκρατίας», την οποία εισάγει το 1927 με το έργο του *The Public and Its Problems* (2012). Με την έννοια αυτή θέλησε να στηλιτεύσει τη διάθεση των Αμερικανών να θεωρούν ιερό (ανέγγιχτο, αναμφισβήτητο) το πολιτικό τους σύστημα, έχοντας τοποθετήσει «θρησκευτικό φωτοστέφανο» στους πολιτικούς και κοινωνικούς θεσμούς τους. Εδώ ο Dewey κάνει τη βασική διάκριση μεταξύ αφενός της δημοκρατίας ως ιδεώδους για την κοινωνία και αφετέρου της δημοκρατίας ως μορφής διακυβέρνησης, και θεωρεί πρόβλημα ότι η δημοκρατία στην αμερικανική κοινωνία έχει συνδεθεί αποκλειστικά με τους πολιτικούς θεσμούς, γιατί έτσι περιορίζονται ουσιαστικά οι δημοκρατικές πρακτικές. Προχωράει μάλιστα περισσότερο, επισημαίνοντας τους τρόπους με τους οποίους η πολιτική, η κουλτούρα και η οικονομία έχουν συγχωνευτεί στην κοινωνία. Κυρίως επικεντρώνεται στους τρόπους με τους οποίους οι δυνάμεις της οικονομίας μέσα στην κοινωνία καταφέρνουν και στενεύουν πολύ την αντίληψή μας για τη δημοκρατία, προστατεύοντας τα συμφέροντα λίγων αλλά προνομιούχων πολιτών, ουσιαστικά μιας οικονομικής ελίτ, μην παραδίδοντας τα μέλη αυτής της ελίτ σε δημόσιο έλεγχο. Με τέτοιους τρόπους η δημοκρατία καταντά πολιτισμική τελετουργία και οι πολίτες αναπτύσσουν μια παθητική αντίληψη γι' αυτήν. Αντίθετα, η κριτική δημοκρατία κρύβει μια δυναμική αντίληψη για τη δημοκρατία. Είναι το ιδεώδες μιας κοινωνίας, και επομένως ένα όραμα ποτέ πλήρως πραγματοποιημένο, αλλά ταυτόχρονα και η διαδικασία μέσω της οποίας μπορεί να επιδιωχθεί το όραμα αυτό. Και βέβαια δεν περιορίζεται στους πολιτικούς θεσμούς: «Η δημοκρατία είναι πολύ περισσότερα από μια μορφή διακυβέρνησης. Πρωτίστως είναι ένας τρόπος συμβίωσης, μια κοινή εμπειρία επικοινωνίας» (Dewey, 1927/2012). Έτσι διευρύνει τη δημοκρατική συμμετοχή σε πολλές σφαίρες της κοινωνικής ζωής. Κάθε θεσμός θα πρέπει να οργανωθεί γύρω από δημοκρατικές αξίες που θα δίνουν στα μέλη του «φωνή» στον καθορισμό και την υλοποίηση των στόχων του. Γι' αυτό απαιτεί δέσμευση στην κατανομή της γνώσης σε ευρεία βάση και στην προώθηση της επικοινωνιακής εμπειρίας. Επίσης, απαιτεί ηθική δέσμευση για την προώθηση του «κοινού καλού», πιο πάνω από οποιοδήποτε δικαίωμα ατόμου να σωρεύει προνόμια και εξουσία.

Το ερώτημα που τίθεται, βέβαια, είναι πώς θα υπάρξει συμφωνία για αυτό το «κοινό καλό». Ο Dewey δεν υπονοεί μια απλουστευτική αντίληψη μιας αρμονικής ουτοπικής κοινωνίας, αν και έχει δεχθεί τέτοια κριτική. Γι' αυτόν η δημοκρατική συμβίωση περιλαμβάνει τον σχετικό μετασχηματισμό της ανθρώπινης συνείδησης και μια βασική ισορροπία ανάμεσα στις αξίες της ατομικότητας και της κοινότητας. Τα άτομα πρέπει να υποστηρίζονται ενεργά στις προσπάθειές τους για αυτοπραγμάτωση. Για κάθε κοινωνία που θέλει να προωθησει

την ελευθερία και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, είναι πολύ σημαντική η ικανότητα του ατόμου να εστιάζει στις επιθυμίες, τους φόβους, τις ελπίδες, τα όνειρα και τη δημιουργικότητά του προκειμένου να γνωρίσει τον εαυτό του. Η κοινωνία οφείλει να δώσει ευκαιρίες στα άτομα να ζήσουν αυτοκαθοριζόμενες ζωές. Η κριτική δημοκρατία του Dewey εκτιμά τη μοναδικότητα κάθε ατόμου και τη δυνατότητά του για αυτοέκφραση. Αυτή η αξία της ατομικότητας, όμως, πρέπει να βρίσκεται σε ισορροπία με το ήθος της κοινότητας. Ο αυτοπροσδιορισμός του ατόμου μπορεί να επιτευχθεί με πληρότητα σε μια δίκαιη και ανθρώπινη κοινωνία. Οι ατομικοί σκοποί εξισορροπούνται από αξίες όπως ο αλtruισμός, η συνεργασία, η υπευθυνότητα του πολίτη και οι κοινωνικές δομές που τις υποστηρίζουν. Αν απορρυθμιστεί αυτή η ισορροπία, η δημοκρατία διαβρώνεται. Στη διατήρηση αυτής της ισορροπίας το σχολείο μπορεί να παίξει σημαντικό ρόλο (Goodman, 1989).

Ύστερα από όσα παρουσιάσαμε πιο πάνω, μπορούμε να επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στο ερώτημα που θέσαμε αρχικά: Πώς οραματίζεται ο Dewey τη δημοκρατική κοινωνία και την εκπαίδευση για τη δημοκρατία. Καταρχήν αξίζει να τονίσουμε κάτι που αναφέραμε και πιο πάνω, ότι θεωρούσε τις έννοιες της εκπαίδευσης και της δημοκρατίας άμεσα αλληλοσυσχετιζόμενες και αλληλοεξαρτώμενες. Για κείνον η δημοκρατία είναι μια δραστηριότητα που πραγματοποιείται μέσω της μάθησης, μια διαδικασία την οποία μπορεί κανείς να μάθει και να εμπεδώσει μέσα από την πράξη. «Μια κοινωνία που προβλέπει την ισότιμη συμμετοχή όλων των μελών της για το κοινό καλό της και διασφαλίζει την ευέλικτη αναπροσαρμογή των θεσμών της μέσω της αλληλεπίδρασης των διάφορων αλληλοσυσχετιζόμενων μορφών ζωής είναι μέχρι στιγμής δημοκρατική. Μια τέτοια κοινωνία πρέπει να έχει ένα είδος εκπαίδευσης που δίνει στους ανθρώπους ένα προσωπικό ενδιαφέρον για τις κοινωνικές σχέσεις και τον κοινωνικό έλεγχο, και συνήθειες του νου που εξασφαλίζουν κοινωνικές αλλαγές χωρίς να εισάγουν ταραχές» (1916/2005: 76). Θεωρούμε προφανές ότι ο Dewey δεν θέλει να θυσιάσει το ατομικό συμφέρον για την κοινωνική, τη συλλογική εμπειρία στην εκπαίδευση. Βλέπει δηλαδή την εκπαίδευση ως ένα μέσο που διευκολύνει και εμπλουτίζει την προσωπική ανάπτυξη κάθε παιδιού. Πώς επιτυγχάνεται αυτή η ανάπτυξη; Μέσω της συνεχούς αναδόμησης της εμπειρίας ως ανακεφαλαίωσης του παρελθόντος. Οι εμπειρίες των παιδιών θα πρέπει να αποτελέσουν μια κρίσιμη πλευρά ενός συγκεκριμένου ΠΣ. Είναι μέσα από την εμπειρία που έννοιες και πλαίσια μπορούν να συνταιριαστούν για να υποστηρίξουν και να αναπτύξουν την κατανόηση του παιδιού: «Μια εμπειρία, μια πολύ ταπεινή εμπειρία, είναι ικανή να παραγάγει και να μεταφέρει οποιαδήποτε θεωρία (ή θεωρητικό πλαίσιο), αλλά μια θεωρία εκτός εμπειρίας δεν μπορεί να θεωρηθεί οριστική ακόμα και ως θεωρία» (Dewey, 1938/2007: 110).

Βασικό του μέλημα ήταν να προσδώσει μια δημοκρατική διάσταση στην

εκπαίδευση. Η πρότασή του για μια εκπαίδευση στην υπηρεσία της δημοκρατίας είναι η εξής: διασφάλιση της ελεύθερης επικοινωνίας μεταξύ των ατόμων και απρόσκοπτη ανταλλαγή εμπειριών με στόχο τη σύγκλιση των διαφορετικών κοινωνικών συμφερόντων. Έτσι θα επιτευχθεί η ευέλικτη αναπροσαρμογή των θεσμών και η συνεχής πρόοδος της κοινωνίας. Η φιλελεύθερη ιδέα αναφορικά με τη δυνατότητα της εκπαίδευσης να ρυθμίσει και να βελτιώσει τις κοινωνικές σχέσεις καταλήγει στην αντίληψη των ίσων ευκαιριών, της παροχής, δηλαδή, σε όλους τους μαθητές ίσης πρόσβασης στα μορφωτικά αγαθά (με παράλληλη πιθανή ενίσχυση των μειονεκτούντων), ώστε να έχουν όλοι τους δυνατότητα απόκτησης εφοδίων για την πραγμάτωση του δικού τους έλλογου σχεδίου ζωής (Dewey, 1916/1966).

Ένα σημείο στο οποίο αξίζει να σταθούμε είναι πώς ο Dewey βλέπει τη συνύπαρξη μαθητών διαφορετικής προέλευσης στο ίδιο σχολείο ή στην ίδια τάξη: «Η μεγάλη ομορφιά στην ιδέα της δημόσιας εκπαίδευσης είναι η ανάμειξη [...] της νεολαίας διαφορετικών φυλών, διαφορετικών θρησκειών, και, σε αντίθεση με τα έθιμα, δημιουργεί για όλους ένα νέο και ευρύτερο περιβάλλον. Το κοινό θέμα [που επεξεργάζονται στο σχολείο] συνηθίζει τους πάντες σε μία ενότητα προοπτικών και προσφέρει σε όλους έναν ευρύτερο ορίζοντα απ' ό,τι μπορούν να δουν τα μέλη οποιασδήποτε ομάδας όταν αυτή είναι απομονωμένη» (1916/1966: 26).

Ακόμα μια δημοκρατική συνεισφορά του αποτελεί η αμφισβήτηση της θέσης ότι τα παιδιά και η γνώση μπορούν να χωριστούν στις κατηγορίες ακαδημαϊκή και τεχνική. Τέτοιοι διαχωρισμοί – με τους διαφορετικούς τύπους σχολείων και εξετάσεων που συνεπάγονται – αναπαράγουν τις ταξικές διακρίσεις και μεταβάλλουν τα σχολεία σε χώρους όπου συνηθίζουν τα παιδιά από νωρίς στην ανισότητα και την κοινωνική αδικία. Ως πραγματιστής φιλόσοφος, ο Dewey αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό την αμιγώς αφηρημένη γνώση, δηλώνοντας ότι «ο διαχωρισμός του νου από την άμεση ενασχόληση με τα πράγματα δίνει έμφαση στα πράγματα εις βάρος των σχέσεων ή των συνδέσεων» (Dewey, 1938/2007: 109). Αυτές οι σχέσεις και οι διασυνδέσεις, όμως, είναι ζωτικής σημασίας. Μόλις το μυαλό χωριστεί από το σώμα, χάνουμε το ζωτικό νήμα που συνδέει τις ιδέες με τις συνήθειες έννοιες της πραγματικότητας. Η γνώση είναι μια αλληλεπίδραση βασικών εννοιών με τον κόσμο όπως τον ξέρουμε. Κι αυτός ο διαχωρισμός συχνά αντανάκλαται στο εκπαιδευτικό σύστημα: «Σε δύο μοντέλα ενασχόλησης, που διαχωρίζονται σε εκείνο που συμπεριλαμβάνει δουλοπρεπίες δραστηριότητες και στο άλλο που συμπεριλαμβάνει ελεύθερες δραστηριότητες... σε αυτά τα δύο μοντέλα αντιστοιχούν δύο τύποι εκπαίδευσης: η μηχανική και η πνευματική» (Dewey, 1938/2007: 188). Σε αυτό τον βαθμό, η εκπαίδευση αναπαράγει και προετοιμάζει τα παιδιά για τον καταμερισμό της εργασίας και την εξειδίκευση, χαρακτηριστικά μιας καπιταλιστικής κοινωνίας. Η

χρήση διακριτών ακαδημαϊκών και επαγγελματικών διαδρομών για τους μαθητές δεν επιτρέπει σε καθέναν τους να αναπτύξει τις ικανότητές του στον μέγιστο βαθμό. Το μειονέκτημα της εξειδίκευσης είναι η εστίαση σε ορισμένους τομείς της εκπαίδευσης και της ζωής, αποκλείοντας άλλους από νεαρή ηλικία. Σύμφωνα με τον Dewey, η σχέση μεταξύ ανθρώπων, εννοιών και αντικειμένων είναι ολιστική. Χάνουμε κάτι όταν μελετάμε κάποιο από αυτά απομονωμένο από τα υπόλοιπα. Έτσι, η δημιουργία διαφορετικών «διαδρομών» για τα παιδιά θα τα εμπόδιζε να αποκτήσουν μια σφαιρική αντίληψη για τη γνώση, και αυτό, με τη σειρά του, θα είχε επιζήμια αποτελέσματα στη γενική τους ανάπτυξη ως μαθητές και ως ανθρώπινα όντα (Hopkins, 2018).

Θα ήταν παράλειψη, όμως, αν κλείναμε οποιαδήποτε παρουσίαση του έργου του Dewey (όσο σύντομη κι αν ήταν αυτή και οπουδήποτε εστιασμένη) χωρίς να αναφέρουμε ότι ο όρος της φιλοσοφίας «πραγματισμός» έχει συνδεθεί με τον Dewey. Μια από τις νοηματοδοτήσεις του πραγματισμού, μάλιστα, υπογραμμίζει την ανάγκη η θεωρία να αναδύεται από την πρακτική και η εκπαίδευση να είναι πρακτική, στοχεύοντας στη βελτίωση της καθημερινής ζωή και της κοινωνίας. Σύμφωνα με τον πραγματισμό, χρησιμοποιώντας τη μέθοδο δοκιμής και λάθους μπορεί κάποιος (εκπαιδευτικός, μαθητής, άλλος) να αποκτήσει σημαντικές εμπειρίες ζωής και σταδιακά να βελτιώσει τη δημοκρατική κοινωνία και την εκπαίδευση (Kellner, 1989).

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι ο Dewey προσπαθεί να τοποθετήσει τη σχέση σχολικής εκπαίδευσης και δημοκρατίας σε μια ηθική βάση. Οι νεωτερικές αρχές της κοινωνίας στην οποία ζει τον οδηγούν να αναπτύξει μια κανονιστική βάση για τη θεωρία του, η οποία συνδέει τη διδασκαλία και τη μάθηση με την ανάπτυξη εμπειριών συνεπών με τις πολιτικές και κοινωνικές επιταγές της δημοκρατικής ζωής. Η δημοκρατία, ως τρόπος ζωής και ηθικό ιδανικό, συνεπάγεται μια μορφή αγώνα στο εσωτερικό της κοινότητας (και βέβαια και της σχολικής κοινότητας) με σκοπό την ανασυγκρότηση της ανθρώπινης εμπειρίας προς την πραγμάτωση αρχών όπως η ελευθερία (αρχή που συνδέεται με τον ατομικισμό) και η αδελφότητα (αρχή που συνδέεται με την κοινότητα). Στο έργο του –όπως φάνηκε από όσα παρουσιάστηκαν πιο πάνω– συναντάμε φιλελεύθερα και ριζοσπαστικά στοιχεία μαζί,² συνθήκη που επιτρέπει τον διάλογο του έργου του με διαφορετικές ιδεολογικές θέσεις.

Τοποθετώντας το έργο του Dewey στο ιστορικο-κοινωνικό πλαίσιο όπου παρήχθη, είναι απαραίτητο να σκεφτούμε τις ιστορικές συνθήκες κατά τις αρχές προς τα μέσα του 20ού αιώνα. Η εμφάνιση της παιδαγωγικής του Dewey

2. Φιλελεύθερο στοιχείο, για παράδειγμα, είναι η σύνδεση της βιομηχανίας με την εκπαίδευση, που τη θεωρεί σχεδόν αυτονόητη, ενώ ριζοσπαστικό η επίκριση της εξειδίκευσης ως μέσου αποκλεισμού νεαρών μαθητών από τη γενική εκπαίδευση σε πρώιμη ηλικία.

μπορεί να γίνει κατανοητή ως μια αντίδραση στην κρίση της δεκαετίας του 1890, η οποία προκάλεσε μια διαδικασία ευρείας κοινωνικής και πολιτικής μεταρρύθμισης που χαρακτηρίστηκε από την επέκταση της δημοκρατίας και του επιστημονικού πειραματισμού. Ο Dewey υποστήριξε ότι η εκπαίδευση θα είναι το κλειδί για τη δημιουργία ενός νέου είδους φιλελεύθερης δημοκρατίας, δηλαδή δημοκρατίας που θα παρέχει τη δυνατότητα να υλοποιηθεί η πεποίθηση ότι οι άνθρωποι μπορούν στα αλήθεια να αλλάξουν. Ο στόχος της παιδαγωγικής του ήταν η κοινωνική και πολιτική μεταρρύθμιση, που είχε ως ιδανικό της την κοινωνική σταθερότητα και την ευημερία, όπου οι κοινωνικο-πολιτικές συγκρούσεις δεν θα είχαν θέση. Οι μαθητές στο σχολείο θα πρέπει να προσαρμοστούν στις υπάρχουσες κοινωνικές λειτουργίες, αλλά ταυτόχρονα να μάθουν να συμμετέχουν ενεργά στην κοινωνική και πολιτική μεταρρύθμιση.

Ο Dewey ζει σε εποχή θεμελιακών πολιτισμικών, οικονομικών και πολιτικών αλλαγών. Ζει τη βιομηχανική πρόοδο και τις ραγδαίες κοινωνικές αλλαγές που φέρνει, την οικονομική και πολιτική ισχυροποίηση των ΗΠΑ, την ανάδειξη της επιστήμης σε μείζονα πνευματική και πολιτισμική δύναμη. Αισθάνεται τη γενική πεποίθηση στην πρόοδο της βιομηχανικής επανάστασης, πιστεύει στην επιστήμη και τον επιστημονικό τρόπο σκέψης. Γι' αυτό και αναγνωρίζει την ανάγκη καλλιέργειας σχολικών δεξιοτήτων που είναι απαραίτητες για θέσεις εργασίας στη βιομηχανία και επίσης την ευρύτερη ανάγκη εξοικείωσης των μαθητών με έναν συνεχώς μεταβαλλόμενο κόσμο που αρχίζει να αναδύεται εκείνη την εποχή. Παράλληλα ζει την εποχή που διαμορφώνεται μια νέα αντίληψη για τη δημοκρατία, πιο «σύγχρονη» συγκριτικά με την «κλασική», η οποία εστιάζει όχι στη συμμετοχή όλων, όπως η κλασική, αλλά στον ανταγωνισμό ανάμεσα στα πολιτικά κόμματα για την εξουσία. Στη σύγχρονη δημοκρατία, «πολιτική ισότητα» σημαίνει ίσες ευκαιρίες εκλογής πολιτικών αρχηγών και «δημοκρατική συμμετοχή» άσκηση του δικαιώματος της ψήφου στις εκλογικές διαδικασίες. Στο πλαίσιο αυτό οι άνθρωποι θεωρούνται πρωτίστως άτομα που διαμορφώνουν κοινωνικές σχέσεις για να ικανοποιήσουν τις προσωπικές τους ανάγκες. Δεν έχουν υποχρέωση να συμμετάσχουν σε διαδικασίες λήψης πολιτικών αποφάσεων. Αρχίζει λοιπόν τότε να δημιουργείται ένας σαφής διαχωρισμός ανάμεσα σε μια ενεργή ελίτ πολιτικής ηγεσίας και την πλειοψηφία των απλών πολιτών. Βέβαια, μια τέτοια αντίληψη για τη δημοκρατία προϋποθέτει και συνεπάγεται ατομικιστικές και φιλελεύθερες κοινωνίες με ανταγωνιστικά συστήματα οικονομίας (Carr & Hartnett, 2002: 41-43).

Ο Dewey οραματιζόταν τη δημοκρατία περισσότερο ως τρόπο ζωής, οπότε το δημοκρατικό του ιδεώδες –τον καιρό των κριτικών προσεγγίσεων– δεν φαίνεται ούτε τόσο πολιτικό ούτε τόσο θεσμικό.³ Του έχει ασκηθεί η κριτική ότι,

3. Βέβαια, σύμφωνα με άλλους, μεταγενέστερους μελετητές, που έχουν επιχειρήσει πιο

παρά το ότι είχε μια πολύ ξεκάθαρη άποψη για το πώς θα έπρεπε να είναι τα σχολεία, απέφυγε να προχωρήσει σε μια κοινωνική και πολιτική ανάλυση σχετική με το πώς ήταν στην πραγματικότητα τα σχολεία. Έτσι, δεν συνδέει την εκπαιδευτική του θεωρία με την πολιτική και κοινωνική κατάσταση που επικρατεί στις ΗΠΑ στον καιρό του (Γούναρη & Γρόλλιος, 2010: 23). Δεν θέτει στο έργο του ζητήματα κοινωνικού μετασχηματισμού, αλλά μόνο αποτελεσματικότερης και πιο εύρυθμης λειτουργίας της υπάρχουσας κοινωνικής κατάστασης. Επιπλέον, οι «δυναμικές του συνήθειες» δεν συνδέονται με καμία ιδεολογική θέση, γεγονός που τις καθιστά α-πολιτικές. Επιπλέον, η κριτική που ασκήθηκε από τον Berkson ήδη το 1958 ήταν ότι ο Dewey γράφει πολλά για την κοινωνία, αλλά η αντίληψή του για το κοινωνικό δεν υπερβαίνει τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ ατόμων, αποτυγχάνοντας να δώσει την κατάλληλη βαρύτητα στον ρόλο της κοινότητας (Berkson, 1958). Στο πλαίσιο των κριτικών που του έχουν ασκηθεί, θα λέγαμε ότι το έργο του διαβάζεται ως «αντι-κοινωνιολογικό», εφόσον δεν έλαβε σοβαρά υπόψη την ιδέα μιας κοινωνικής πραγματικότητας που επιδρά πάνω στα κοινωνικά υποκείμενα. Αν και ο Dewey έχει υπερασπιστεί μια οικολογική οπτική απόκτησης της γνώσης που βασίζεται στη διεπίδραση ανάμεσα στον ενεργό οργανισμό και το περιβάλλον του, οι επικριτές του, μέσα από το πρίσμα της κριτικής θεωρίας, βρίσκουν την οικολογική μεταφορά του ακατάλληλη, εφόσον ο Dewey δεν εντάσσει τις κοινωνικές ενέργειες που πραγματοποιούνται μέσα σε μια κοινωνική πραγματικότητα (Durkheim, 1983, στο Hammond, 2013: 610-611). Αργότερα, άλλες κριτικές στο έργο του τονίζουν ότι ο Dewey, αν και εστιάζει στην επικοινωνία, δεν αναπτύσσει μια θεωρία της πολιτικής ή κοινωνικής εξουσίας (Hansen & James, 2016). Φαίνεται δηλαδή ότι έχει κατά νου μια κοινωνία με αρμονικές σχέσεις, χωρίς συγκρούσεις με τον κοινό στόχο της προόδου. Άλλωστε μέχρι τη δεκαετία του 1950 (τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια) επικρατεί στις ΗΠΑ η εικόνα μιας κοινωνίας ευημερίας και συναίνεσης, χωρίς συγκρούσεις. Αργότερα όμως, ιδίως από τη δεκαετία 1960 κ.ε., εκδηλώνονται πλήθος κινήματα για πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα που αποκαλύπτουν τις πολυποίκιλες ανισότητες που επικρατούσαν και την καταπίεση που υπέβασκε (Γούναρη & Γρόλλιος, 2010: 14).

«ιστορικά τοποθετημένες» αναγνώσεις του έργου του Dewey, οι αιτιάσεις αυτές είναι μάλλον υπερβολικές. Έτσι, για παράδειγμα, ο Fallace (2016) υποστηρίζει ότι ο Dewey προσέφερε μια έντονη κριτική στην αυταρχική γερμανική πολιτική, φιλοσοφία και σχολική εκπαίδευση και δημιούργησε ως απάντηση –μέσα στο κλίμα της γενικότερης αποκήρυξης των γερμανικών ιδεών σχετικά με την παιδαγωγική και τον πολιτισμό που προκάλεσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος– μια καινοτόμο παιδαγωγική προσέγγιση που στηρίζεται στα προοδευτικά δημοκρατικά ιδεώδη.